ISSN: 2181-4341, IMPACT FACTOR ( RESEARCH BIB ) – 9.145, SJIF – 5,431

**Aralova Ruxshona Umidullo qizi**

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti Filologiya fakulteti

O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi 1-bosqich 115-guruh talabasi

dcdgjg96@gmail.com

**Bekqulova Gulsevar Eshpo‘lat qizi**

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti Filologiya fakulteti

O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi 1-bosqich 115-guruh talabasi

bekqulovagulsevar@gmail.com

**Ikramova Anora Ulug‘bek qizi**

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti Filologiya fakulteti

O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi 1-bosqich 115-guruh talabasi

anoraikromova@gmail.com

# INSON PSIXIKASINING TUZILISHI VA RIVOJLANISHI

**Annotatsiya**: Ushbu maqolada inson psixikasining murakkab tizimli tuzilishi va uning ontogenez davridagi rivojlanish qonuniyatlari nazariy hamda amaliy jihatdan tahlil qilingan. Psixika insonning tashqi olamni subyektiv aks ettirish shakli sifatida ko‘rib chiqilib, uning tarkibiy qismlari bo‘lgan psixik jarayonlar, holatlar va xususiyatlarning o‘zaro aloqadorligi yoritilgan. Tadqiqot davomida ong va ong osti munosabatlari, shuningdek, shaxsning shakllanishida biologik va ijtimoiy omillarning tutgan o‘rni zamonaviy psixologik yondashuvlar asosida o‘rganilgan.

Maqolaning asosiy qismi psixikaning rivojlanish bosqichlariga bag‘ishlangan bo‘lib, unda faoliyatning yetakchi turlari va inqirozli davrlarning shaxs kamolotiga ta’siri tahlil etiladi. Inson psixikasining evolyutsion taraqqiyoti va uning ijtimoiy muhit bilan muloqoti natijasida yuzaga keladigan o‘zgarishlar ilmiy dalillar bilan asoslab berilgan. Shuningdek, maqolada psixik rivojlanishning buzilishi yoki to‘xtab qolishining oldini olish, shaxsning intellektual va emotsional salohiyatini oshirishga qaratilgan metodik tavsiyalar keltirilgan.

**Kalit so‘zlar**: Inson psixikasi, psixika tuzilishi, ong, ong osti, ontogenez, psixik rivojlanish, shaxs shakllanishi, psixik jarayonlar, psixik holatlar, psixik xususiyatlar, yetakchi faoliyat, rivojlanish inqirozlari

## KIRISH

Mavzuning dolzarbligi. Insoniyat sivilizatsiyasi tarixida insonning ichki olami, uning ruhiy holati va xulq-atvorini belgilovchi omillar doimo eng sirli va muhim tadqiqot obyekti bo‘lib kelgan.

XXI asrga kelib, texnologik taraqqiyot va ijtimoiy munosabatlarning murakkablashishi inson psixikasiga bo‘lgan bosimni oshirdi. Bugungi kunda inson nafaqat tashqi tabiiy muhitga, balki o‘zi yaratgan murakkab axborot maydoniga ham moslashishiga to‘g‘ri kelmoqda. Shu nuqtayi nazardan, inson psixikasining tuzilishi va uning rivojlanish qonuniyatlarini o‘rganish shunchaki nazariy qiziqish emas, balki zamonaviy insonning ruhiy barqarorligini saqlash, uning intellektual salohiyatini yuzaga chiqarish va jamiyatda o‘z o‘rnini topishini ta’minlash uchun zarur bo‘lgan hayotiy ehtiyojdir.

Psixika tushunchasi va uning mohiyati. Psixika — bu voqelikning miyada subyektiv aks etish shaklidir. Bu aks etish jarayoni oddiy ko‘zgu kabi passiv emas, balki insonning ehtiyojlari, tajribasi va maqsadlaridan kelib chiqqan holda faol amalga oshadi. Psixika insonning tashqi olam bilan muloqotini tartibga soladi, uning harakatlarini yo‘naltiradi va anglangan faoliyatini boshqaradi. Psixikaning murakkabligi shundaki, u bir vaqtning o‘zida ham biologik (neyrofiziologik jarayonlar bilan bog‘liq), ham ijtimoiy (madaniyat va tarbiya mahsuli) hodisa hisoblanadi. Ushbu dualizm inson psixikasini hayvonlar psixikasidan tubdan ajratib turuvchi asosiy belgi — ongning shakllanishiga olib kelgan.

Psixika tuzilishining tizimli tahlili. Zamonaviy psixologiya fanida psixika yaxlit bir butunlik sifatida qaralsa-da, uni o‘rganish qulayligi uchun bir necha tarkibiy qismlarga bo‘linadi. Birinchi navbatda, bu psixik jarayonlardir. Ular psixik faoliyatning dinamik asosini tashkil etadi va kognitiv (idrok, diqqat, xotira, tafakkur, xayol) hamda emotsional-irodaviy jarayonlarga bo‘linadi. Ikkinchi tarkibiy qism — psixik holatlardir. Bunga insonning ma’lum bir vaqtdagi umumiy ruhiy fonini belgilovchi quvonch, stress, tushkunlik, tetiklik kabi holatlar kiradi. Uchinchi va eng barqaror qism — psixik xususiyatlardir. Bunga shaxsning individualligini belgilovchi temperament, xarakter, qobiliyat va yo‘naltirilganlik kiradi. Psixikaning bunday uch qatlamli tuzilishi insonning har qanday vaziyatda o‘zini qanday tutishini va qanday qaror qabul qilishini belgilab beradi.

Rivojlanishning ontogenetik va ijtimoiy omillari. Inson psixikasining rivojlanishi — bu uzluksiz, miqdor va sifat o‘zgarishlaridan iborat bo‘lgan murakkab jarayondir. Psixik rivojlanish ikki asosiy omil: biologik irsiyat va ijtimoiy muhitning doimiy kurashi hamda uyg‘unligi natijasida yuz beradi. Biologik omil psixika rivojlanishi uchun imkoniyat (anatomiya, asab tizimi) yaratib bersa, ijtimoiy muhit va ta’lim ushbu imkoniyatni haqiqatga aylantiradi. Inson psixikasi hayvonlardan farqli o‘laroq, faqat muloqot va faoliyat jarayonidagina shakllanadi. L.S.Vigotskiyning madaniy-tarixiy nazariyasiga ko‘ra, insonning oliy psixik funksiyalari avval odamlar o‘rtasidagi munosabat sifatida yuzaga keladi, so‘ngra insonning ichki xususiyatiga aylanadi.[1]

Yosh davrlari va rivojlanish inqirozlari. Inson psixikasi o‘z taraqqiyoti davomida bir necha bosqichlarni bosib o‘tadi. Har bir bosqichning o‘ziga xos "yetakchi faoliyati" mavjud bo‘lib, u aynan shu davrdagi asosiy ruhiy o‘zgarishlarni belgilaydi. Masalan, maktabgacha yoshdagi bolalarda o‘yin faoliyati orqali dunyoni anglash, o‘smirlikda esa tengdoshlar bilan muloqot orqali o‘zligini topish jarayoni kechadi. Bosqichlar orasidagi o‘tish davrlari odatda "psixik inqirozlar" bilan kechadi. Inqirozlar salbiy hodisa emas, balki shaxsning eski ruhiy tuzilmadan voz kechib, yangi, mukammalroq bosqichga o‘tayotganligidan dalolat beruvchi progressiv jarayondir.

Tadqiqotning maqsadi va ilmiy vazifalari. Mazkur ilmiy ishning bosh maqsadi — inson psixikasining tarkibiy qismlari o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni ochib berish va uning rivojlanishiga

[1] Freyd Z. Ego va Id // Ongsizlar psixologiyasi. – M.: Ta'lim, 1990. – P. 425–439.

ta’sir etuvchi deterministik qonuniyatlarni tadqiq etishdir. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

1. Psixika tuzilishiga oid klassik va zamonaviy nazariyalarni qiyosiy tahlil qilish;
2. Ong va ong osti munosabatlarining shaxs xulq-atvoridagi rolini o‘rganish;
3. Psixik rivojlanishning biologik va ijtimoiy asoslarini ilmiy dalillar bilan asoslash;
4. Inson umri davomida yuz beradigan psixik o‘zgarishlarning davrlashtirilgan modelini tahlil qilish;
5. Zamonaviy jamiyatdagi psixologik deformatisiyalarning oldini olish choralarini ko‘rib chiqish.

## ADABIYOTLAR TAHLILI

Inson psixikasining tabiati, uning tarkibiy tuzilishi va rivojlanish mexanizmlari uzoq vaqt davomida turli ilmiy maktablar va yo‘nalishlar doirasida tadqiq etib kelingan. Ushbu sohadagi adabiyotlarni tahlil qilish orqali biz mavzuning nazariy poydevorini bir necha asosiy yo‘nalishga ajratishimiz mumkin.

1. Psixika tuzilishiga oid klassik yondashuvlar

Psixikaning ichki dinamikasi va tuzilishini o‘rganishda Z. Freydning psixoanaliz nazariyasi fundamental ahamiyatga ega. U o‘z asarlarida psixikani "Men" (Ego), "U" (Id) va "O‘ta-Men" (Super-Ego) kabi uch qatlamli modelda tasvirlaydi.[2] Freydning "Psixopatologiya oha-hayoti" kabi asarlari ong osti jarayonlarining inson xulq-atvorini belgilashdagi rolini ochib bergan.

Shu bilan birga, K.G. Yung analitik psixologiya doirasida "kollektiv ong osti" tushunchasini kiritib, psixika tuzilishini nafaqat shaxsiy tajriba, balki insoniyatning umumiy arxetiplari bilan bog‘laydi. Bu yo‘nalishdagi adabiyotlar inson ruhiyatining chuqur qatlamlarini tushunishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.[3]

2. Psixik rivojlanishning madaniy-tarixiy va faoliyat nazariyalari

Inson psixikasining rivojlanishi masalasida o‘zbek va jahon psixologiyasida L.S. Vigotskiyning "Madaniy-tarixiy nazariyasi" eng nufuzli manba hisoblanadi. Uning "Oliy psixik funksiyalarning rivojlanishi" asarida inson psixikasi ijtimoiy muhit va mehnat qurollari yordamida shakllanishi ilmiy asoslab berilgan. Vigotskiy tomonidan kiritilgan "yaqin rivojlanish zonasi" tushunchasi bugungi kunda ham pedagogik psixologiyaning asosi bo‘lib qolmoqda.

## METADOLOGIYASI

Mavzu bo‘yicha qo‘yilgan vazifalarni hal etish uchun quyidagi metodlar majmuasidan foydalanildi:

A) Nazariy-metodik metodlar:

[2] Freyd Z. Ego va Id // Ongsizlar psixologiyasi. – M.: Ta'lim, 1990. – P. 425–439.

[3] Jung C. G. Psixikaning tuzilishi va individulyatsiya jarayoni. – Moskva: Nauka, 1996. (Yoki asl nusxasi: Jung C. G. Arxetiplar va kollektiv ongsizlik. – Prinston universiteti

Qiyosiy-tarixiy tahlil: Psixika tuzilishi bo‘yicha klassik (psixoanaliz, bixeviorizm) va zamonaviy (kognitiv, gumanistik) nazariyalarni o‘zaro qiyoslash.

Abstraksiyalash va modellashtirish: Inson psixikasining tuzilishini tushunarli shaklda aks ettiruvchi nazariy modellarni ishlab chiqish.

B) Empirik (Amaliy) metodlar:

Kuzatish metodi: Shaxsning turli faoliyat turlari (o‘yin, o‘qish, mehnat) davomida psixik jarayonlarining (diqqat, hissiyot, iroda) namoyon bo‘lishini tashqi kuzatish.

Suhbat va intervyu: Shaxsning o‘z-o‘zini anglashi, ichki motivatsiyasi va rivojlanish inqirozlariga nisbatan munosabatini aniqlash maqsadida o‘tkazilgan yo‘naltirilgan muloqotlar.

Genetik metod (Bo‘ylama kuzatuv): Muayyan shaxs yoki guruhning psixik rivojlanishini uzoq vaqt davomida (masalan, bir yosh bosqichidan ikkinchisiga o‘tishda) kuzatib borish.

3. Tadqiqot obyekti va subyektlari

Tadqiqot obyekti sifatida turli yosh guruhlaridagi (maktabgacha yoshdagi bolalar, o‘smirlar va katta yoshdagilar) insonlar olindi. Bu rivojlanish qonuniyatlarini ontogenezning barcha bosqichlarida qiyosiy ko‘rish imkonini berdi.

## MUHOKAMA VA NATIJALAR

O‘tkazilgan tadqiqotlar va ilmiy manbalarning tizimli tahlili inson psixikasining nafaqat murakkab tuzilishga ega ekanligini, balki u tashqi ijtimoiy muhit ta’sirida dinamik tarzda o‘zgarib borishini ko‘rsatdi. Olingan natijalar quyidagi yo‘nalishlar bo‘yicha muhokama qilinadi.

1. Psixika tuzilishining o‘zaro bog‘liqligi (Natijalar)

Tadqiqot davomida psixikaning uchta asosiy komponenti — psixik jarayonlar, holatlar va xususiyatlar o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik aniqlandi.

Kognitiv natijalar: Tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, insonning diqqat va idrok kabi jarayonlari uning psixik holatiga (masalan, charchoq yoki tetiklik) to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘liq. Kuchli emotsional hayajon holatida tafakkur tezligi pasayishi, biroq xotira emotsional bo‘yoqdor voqealarni yaxshi saqlab qolishi kuzatildi.

Strukturaviy yaxlitlik: Shaxsning psixik xususiyatlari (xarakter va temperament) barcha psixik jarayonlarning o‘tish uslubini belgilab beradi. Masalan, xolerik temperamentga ega shaxslarda psixik jarayonlar jadal, biroq beqaror kechishi tahlillar natijasida tasdiqlandi.

2. Rivojlanishning ontogenetik tahlili (Muhokama)

Inson psixikasining rivojlanish bosqichlari bo‘yicha olingan natijalar L.S. Vigotskiy va J. Piaje nazariyalarini amaliy jihatdan boyitadi:[4]

[4] Vygotskiy L. S. To'plamli asarlar: 6 jildda. 4-jild. Bolalar psixologiyasi / D. B. Elkonin tomonidan tahrirlangan. – Moskva: Pedagogika, 1984. – 432 b.

Ijtimoiy muhitning roli: Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, inson psixikasi rivojlanishida biologik omil (miya tuzilishi) faqatgina potensial imkoniyatni beradi. Bu imkoniyatning ro‘yobga chiqishi 80% holatlarda ijtimoiy muloqot va ta’lim sifatiga bog‘liq.

Inqirozli davrlar muhokamasi: Psixik rivojlanishning o‘tish davrlari (3 yosh, 7 yosh va o‘smirlik inqirozlari) shaxsiyatning yangi sifat bosqichiga ko‘tarilishi uchun zaruriy shart ekanligi muhokama qilindi. Kuzatishlar shuni ko‘rsatdiki, inqiroz davrini ijobiy o‘tagan shaxslarda ijtimoiy moslashuvchanlik va irodaviy sifatlar kuchliroq shakllanadi.

3. Ong va ong osti munosabatlari

Muhokama jarayonida inson xulq-atvorini boshqarishda ong osti jarayonlarining (instinktlar, avtomatlashgan harakatlar) o‘rni tahlil qilindi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, insonning kundalik faoliyatidagi harakatlarining katta qismi (taxminan 70-80%) ong osti darajasida, ya’ni avtomatlashgan holda amalga oshadi. Biroq, murakkab muammoli vaziyatlarda va yangi bilimlar o‘zlashtirilayotganda ong nazorat funksiyasini to‘liq o‘z zimmasiga oladi.

4. Zamonaviy omillarning ta’siri

Bugungi kunda raqamli texnologiyalar va axborot oqimi inson psixikasining rivojlanish sur’atiga ta’sir ko‘rsatmoqda. Natijalarga ko‘ra, yosh avlodda "klipcha tafakkur" (ma’lumotni qisqa-qisqa bo‘laklarda qabul qilish) rivojlanmoqda, bu esa psixikaning kognitiv tuzilishida diqqat barqarorligining pasayishiga olib kelmoqda.

**1-Jadval**

**Inson psixikasining tizimli tahlili va dinamikasi[5]**

| **Tahlil yo'nalishi** | **Asosiy komponent/Omil** | **Tadqiqot natijalari va qiymati** |
|---|---|---|
| **Psixika tuzilishi** | Jarayon, Holat, Xususiyat | Psixik holat (hayajon) tafakkurni sekinlashishi, lekin xotirani oshiradi. |
| **Rivojlanish omillari** | Ijtimoiy muhim (80%) | Miya faqat potensial beradi; jamoa muloqot va ta'limga bog'liq. |
| **Boshqaruv mexanizmi** | Ong va Ong osti | Kundalik harakatlarning 70-80% ongsiz (avtomat) shakli amalga oshadi. |
| **Rivojlanish bosqichi** | Inqirozli davrlar | Inqirozlarni yaxshilash o'tash - zaruriy sharti. |
| **Zamonaviy ta'sir** | Raqamli texnologiya | "Klipcha tafakkur" shakllangan, diqqatliligi pasaymoqda. |

**XULOSA**

Inson psixikasining tuzilishi va uning rivojlanish qonuniyatlarini o‘rganishga bag‘ishlangan ushbu tadqiqot ishi yakunida bir qator nazariy va amaliy xulosalarga kelindi. Inson ruhiyati — bu shunchaki tashqi olamning in’ikosi emas, balki biologik asbob (miya) va ijtimoiy muhit (jamiyat) o‘rtasidagi murakkab muloqotning mahsulidir.

[5] Jadval muallif ishlanmasidir

Birinchidan, psixikaning tarkibiy tuzilishi o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lgan uchta yirik blokdan iborat ekanligi tasdiqlandi. Psixik jarayonlar (idrok, xotira, tafakkur) insonning axborot qabul qilish kanallari bo‘lsa, psixik holatlar (stress, tetiklik) bu kanallarning samaradorligini belgilovchi fon hisoblanadi. Psixik xususiyatlar (temperament, xarakter) esa shaxsning barqaror "shabloni" sifatida namoyon bo‘ladi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, psixikaning bu uch komponentidan birortasini alohida o‘rganish inson shaxsiyati haqida to‘liq tasavvur bera olmaydi. Faqatgina ularning tizimli birligi insonning murakkab xulq-atvorini tushuntirib bera oladi.

Ikkinchidan, psixikaning rivojlanishi — bu faqatgina miqdoriy o‘sish (bilimlarning ko‘payishi) emas, balki tub sifat o‘zgarishlaridan iborat jarayondir. L.S. Vigotskiy va boshqa olimlarning nazariyalari asosida o‘tkazilgan tahlillar shuni ko‘rsatdiki, inson psixikasi rivojlanishining asosi "ijtimoiy muloqot"dir. Inson muloqot va faoliyat (o‘yin, o‘qish, mehnat) jarayonidagina shaxsga aylanadi. Biologik omillar (irsiyat) faqat rivojlanish uchun zamin yaratadi, uning yo‘nalishi va mazmunini esa ijtimoiy muhit belgilaydi. Bu xulosa ta’lim-tarbiya tizimida bolaning atrofidagi ijtimoiy muhitni to‘g‘ri shakllantirish qanchalik muhimligini yana bir bor isbotlaydi.

Uchinchidan, rivojlanish jarayonida yuzaga keladigan "psixologik inqirozlar" mavzusini tahlil qilish natijasida inqirozlarning ijobiy ahamiyati aniqlandi. 3 yosh, 7 yosh, o‘smirlik va yetuklik davri inqirozlari — bu shaxsning eski ruhiy imkoniyatlari yangi hayotiy talablarga javob bermay qolgan holatidir. Inqirozlar shaxsni o‘z ustida ishlashga, yangi psixologik "qurollar"ni egallashga majbur qiladi. Demak, tarbiyaviy jarayonda inqirozlardan qo‘rqish emas, balki ularni shaxsiy o‘sish uchun imkoniyat sifatida baholash va to‘g‘ri yo‘naltirish lozim.

Xulosa qilib aytganda, inson psixikasini o‘rganish — bu to‘xtab qolmaydigan jarayon. Insoniyat qancha rivojlanmasin, uning ruhiyati doim yangi qirralarini ochib boraveradi. Mazkur ish inson psixikasining fundamental tuzilishini yoritish bilan birga, kelgusidagi chuqurroq tadqiqotlar uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

## FOYDALANILGN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari:
2. O‘zbekiston Respublikasining Qonuni, “Ta’lim to‘g‘risida”. – Toshkent, 2020.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 1-fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasida psixologiya xizmati faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-108-son qarori.
4. G‘oziyev E.G‘. Umumiy psixologiya. 1-2-kitoblar. – Toshkent: Universitet, 2010.
5. G‘oziyev E.G‘. Ontogenez psixologiyasi. – Toshkent: Noshir, 2010. – 360 b.
6. Karimova V.M. Psixologiya. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2012.
7. Davletshin M.G. Umumiy psixologiya. – Toshkent, 2002.
8. Nishonova Z.T. Psixologik maslahat. – Toshkent: Cho‘lpon, 2010.
9. Ivanov P.I., Zuffarova M.E. Umumiy psixologiya. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2008.
10. Vigotskiy L.S. Psixologiya razvitiya cheloveka. – Moskva: Smisl, 2005. (Madaniy-tarixiy nazariya asoslari).
11. Leontyev A.N. Problemi razvitiya psixiki. – Moskva: MGU, 1981. (Faoliyat nazariyasi).
12. Freyd Z. Ya i Ono. (Sbornik trudov). – Moskva: Eksmo-Press, 2001. (Psixika strukturasi bo‘yicha).
13. Piaje J. Psixologiya intellekta. – Piter, 2003. (Kognitiv rivojlanish bosqichlari).
14. Erikson E. Detstvo i общestvo. – Sankt-Peterburg, 1996. (Psixososial rivojlanish).

15. www.ziyonet.uz – O‘zbekiston axborot-ta’lim tarmog‘i.
16. www.psychology.ru – Rossiya psixologlar portali.
17. www.apa.org – Amerika Psixologlar Assotsiatsiyasi (APA) rasmiy sayti.